

ственними постройками. Среди последних исследовано пять жилищ-полуземлянок, четыре своеобразных полуземляночных сооружения с печами хозяйственно-производственного назначения и десять хозяйственных ям. Открытые строения и ямы неодновременны и датируются в пределах IX—X вв. Одна полуземлянка относится, очевидно, к VIII в.

М. М. КУЧІНКО

Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання

Один з найцікавіших видів археологічних пам'яток — житла — є показником майнового стану, побуту та культури стародавнього населення. Разом з тим вони надійні як етнографічне джерело. Хоч їх різновидності зумовлені географічними і кліматичними особливостями, традиції міцно і надовго закріплюють за тими чи іншими етнічними групами певні типи житлових споруд. У статті робиться спроба охарактеризувати прийоми житлобудування та простежити основні етапи його розвитку на території, яка була крайньою західною периферією, заселеною східними слов'янами.

Здобуто значний археологічний матеріал, який ілюструє характер житлового будівництва IX—XIII ст. на Побужжі та Посанні. Разом відкрито залишки понад 100 жител, з них близько 70 напівземлянок і понад 30 наземних споруд. Найбільше їх виявлено в Судовій Вишні — 29, Ріпневі — 17, Бресті—17, Дорогочині — 14, Ніску — 11, Цешанові — 7, Монастирі—5. На решті городищ і поселень їх кількість становить від 1 до 3. Переважну більшість становлять напівземлянки. Всі вони були прямокутними або квадратними (рис. 1), зрідка мали заокруглені кути. Розміри об'єктів коливаються в межах від 3×4 до $6 \times 7,5$ м, долівка опущена в ґрунт на глибину від 0,5 до 1,2 м. Орієнтація жител за сторонами світу різна. Так, споруди № 1 з Ромоша¹, 1, 2, 9, 14—16 з Судової Вишні², 4 і 7 з Ріпнева³ орієнтовані кутами, а № 3 з Судової Вишні⁴, 12, 13, 16, 18 з Ріпнева⁵ та 78 і 80 з Грудка Надбужного⁶ — більш довгими боками. В усіх напівземлянках заглиблені частини стін були вертикальними або дещо відхиленими. Долівки переважно добре знівельовані й утрамбовані.

У багатьох житлах виявлено печі, розташовані, як правило, в одному з кутків, найчастіше проти входу. Будувались вони по-різному. Так, у Ріпневі, Грудку Надбужному та ряді інших пам'яток вдалося встановити, що для спорудження печі в кутку залишався чотирикутної форми останець, в якому вирізали нижню частину стінок. Верх добудовували з довгастих глиняних валків, скріплюючи їх і обмазуючи товстим шаром глини. Черинь такої печі мав звичайно овальну або чотирикутну форму і розмір пересічно — $0,5 \times 0,7$ м, як наприклад, у житлах № 4, 7, 12 у Ріпневі⁷. У Грудку Надбужному біля південно-західної стіни будівлі № 78 виявлено досить добре збережену піч з куполоподібним верхом. Округле дно діаметром близько 1,3 м було на 0,25 м вище рівня долівки. Воно викладене фрагментами кераміки і обмащене товстим шаром глини. Стінки печі з слідами сильного перепалення збереглися на висоту до 0,5 м. Біля челюстів є припічна яма, роз-

¹ В. В. Ауліх. Древнерусское поселение на Западном Буге.— Археологические открытия 1969 г. М., 1969, стор. 327.

² О. О. Ратиц. Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр.—МДАПВ вип. 4. К., 1962, стор. 108.

³ В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 28.

⁴ О. О. Ратиц. Вказ. праця, стор. 108.

⁵ В. В. Ауліх. Основні результати..., стор. 28.

⁶ W. Bender, K. Kierzkowska, I. Kierzkowski, I. Bronicka-Rauhutowa. Badania w Gródku Nadbuznym w pow. Hrubieszowskim w 1955 г.— SA, t. III, 1957, стор. 180.

⁷ В. В. Ауліх. Основні результати..., стор. 31.

міром 0,4 × 0,4 м, заповнення якої складалося з попелу, вуглинок та обгорілих зерен.

Піч у формі купола, підковоподібна в плані, з припічною ямою, відкрита і в житлі № 80⁸. Аналогічна споруда, але без ями, виявлена в Ромоші (житло № 2)⁹. Іноді печі будувалися на дерев'яному каркасі, як свідчать розкопки на околицях Грудка Надбужного, а також матеріали з інших пунктів досліджуваної території (Сонсядка, Мацьківка)¹⁰.

У багатьох житлах Посання виявлені печі-кам'янки, здебільшого у вигляді скупчення каменіння. Вони відкриті в Перемишлі, Красічині, Ніску,

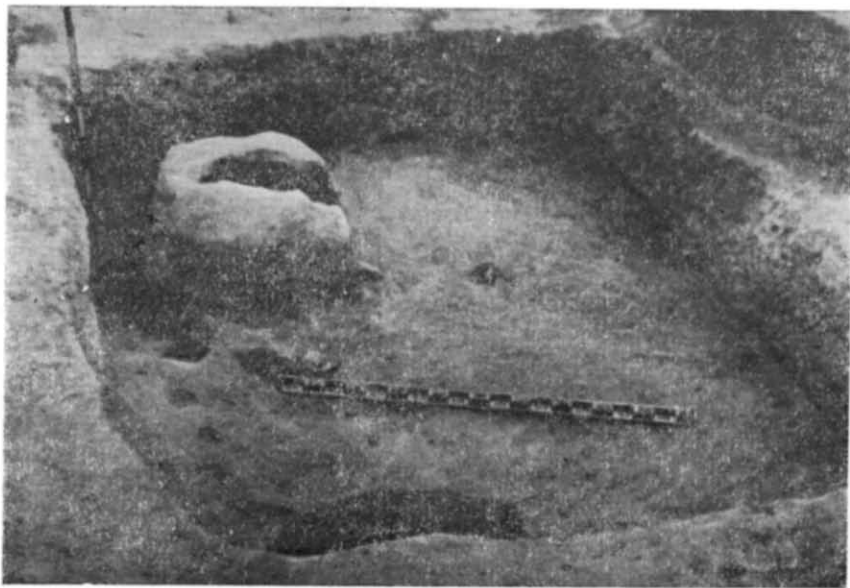

Рис. 1. Судова Вишня Житло № 9 (за О. О. Ратичем).

Судовій Вишні та в ряді інших місцевостей¹¹. Найкраще збереглася піч у споруді № 12 в Судовій Вишні. Вона стояла на рівні долівки, була округла в плані і мала чернь діаметром 1 м. Такі самі розміри кам'янок і на інших пам'ятках Посання¹².

У деяких житлах під стінами виявлено вирізані в материковій глині виступи завширшки 0,3—1 м, які, мабуть, являли собою лави або лежанки (Грудек Надбужний, житло № 80; Ріпнів, № 3, 6, 11, 15)¹³.

Невелика глибина більшості напівземлянок (0,5—1,2 м від давньої поверхні) змушує припустити існування наземної частини будівель. У кількох випадках на обмазці помітні відбитки прутів (Грудек Надбужний,

⁸ W. Bender та ін. Вказ. праця, стор. 180—183.

⁹ В. В. Ауліх. Древнерусское поселение..., стор. 328.

¹⁰ M. Gładzikiewicz. Sprawozdanie tymczasowe z badań prowadzonych w 1954 r. na stan 2 (półgrodzie) w Grudku Nadbużnym.— SA, t. II, стор. 73, рис. 3; Z. Wartowska. Gród czerwieński. Sutyjsk na pograniczu polsko-ruskim. Warszawa, 1958, стор. 66; I. Kolendo, I. Wielowiejski. Wyniki prac wykopaliskowych na terenie osady z okresu późnorzymskiego i wczesnośredniowiecznego w Maćkówce.— Mater. i Spraw. ROA. Rzeszów. 1968, стор. 152—153.

¹¹ A. Kunysz. Osadnictwo otwarte w Polsce południowowschodniej od VI do XIII w.— WA, t. XXXI, z. 4, 1966, стор. 332; О. О. Ратич. Вказ. праця, стор. 108—109.

¹² А. Купysz. Вказ. праця, стор. 332

¹³ W. Bender. Вказ. праця, стор. 183; В. В. Ауліх. Основні результати..., стор. 28.

Стрижів, Сонсядка, Кам'янка Надбужна, Перемишль — район Катедри)¹⁴, що свідчить про наявність плетених з лози стін. Існували також напівземлянки, в яких стіни будувалися у вигляді зрубів. Вінці останніх вкладалися у заглиблену частину напівземлянки на рівні долівки і нарощувалися до потрібної висоти. Залишки таких зрубів відкрито у спорудах № 1 і 6 у Судовій Вишні¹⁵, Цешанові, а також Перемишлі (район Катедри) і на гончарському поселенні в Засанні¹⁶. В останньому випадку виразно простежувався спалений кут зрубної стіни.

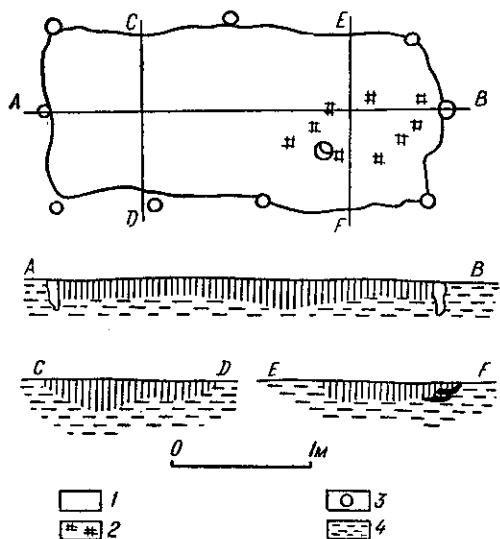

Рис. 2. Монастир, план і розріз житла № 4 (за А Кунишем):

1 — заповнення житла; 2 — обмазка; 3 — стовпи; 4 — материк.

Дах, очевидно, тримався на стовпах. Сліди від них у вигляді ямок виявлено в житлах № 6 і 23 в Ніску, № 4 у Монастирі, № 1, 5 і 6 на городищі в Судовій Вишні та № 10 в Цешанові¹⁷. Так, у Монастирі в напівземлянці були сліди від дев'яти стовпів діаметром близько 0,15—0,20 м (рис. 2). Вони розташовувалися на кутах житла, у східній стіні два з чотирьох стовпів вказували на вхід. У Цешанові чотири ями від стовпів виявлені у кутах напівземлянки, а п'ята — в довшій стіні. Дах тут міг бути лише двосхилої конструкції, покритий солом'яною. Аналогічні житла відомі з Плісненська, Києва, Воїня¹⁸ та інших пам'яток стародавньої Русі.

Інший тип жител являли собою наземні споруди. Залишки їх відкриті в Бресті, Дорогичині, Судовій Вишні, Перемишлі¹⁹ та ряді інших пунктів, причому всі в містах. Хоч ці житла збереглися погано, дослідження показали, що вони були дерев'яними, зрубною або стовпвою конструкції. Так, наприклад, зрубні будівлі є на городищі стародавнього Берестя. Вони споруджені з соснових колод, квадратні в плані, розміром пересічно 3,2 × 4,4 м. Підлога з колотих дощок. Під кути і стіни підкладалися колоди або плахи. У приміщеннях виявлені глинобитні печі. У Перемишлі (район Катедри) житла також були зрубними і мали дерев'яну підлогу. Натомість, на городищі в Судовій Вишні, у споруді № 4 засвідчено сліди від стовпів, що вказують на існування наземних жител стовпвою

¹⁴ W. Bender та ін. Вказ. праця, стор. 169—189; Z. Rauhut. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów.— WA, t. XXIV; Z. Wartowski. Вказ. праця, 78, рис. 43; Z. Rauhut. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznej osady rzemieśniczej we wsi Kamionka Nadbużna.— WA, t. XXVI, z. 1—2; 1959, стор. 23—26; А. Купуш. Вказ. праця, стор. 332.

¹⁵ О. О. Ратич Вказ. праця, стор. 108; А. Купуш. Вказ. праця, стор. 332.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же; I. Machnik, I. Potocki. Archeologiczne badania ratownicze osady wczesnośredniowiecznej w Cieszanowie, pow. Lubaczów.— SA, t. XIII, 1961, стор. 201.

¹⁸ М. П. Кучера. Древний Пліснеськ.— АП, т. XII, К., 1962, стор. 21—24; М. К. Каргер Древний Киев. М.—Л., 1958, стор. 285—368; В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїня. К., 1966, стор. 58—64.

¹⁹ К. Мусіановіч. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu.— MW, t V, 1969, стор. 36—38; П. Ф. Лысенко. Раскопки древнего Берестя.— Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 310—311; О. О. Ратич. Вказ. праця, стор. 116; А. Купуш. Прzemysl w starozytnosci wczesnym sredniowieczu.— А. Купуш і F. Persowski. Przemysl w starozytnosci i sredniowieczu. Rzeszow, 1966, стор. 97.

конструкції. Аналогії відомі на Пліснеському городищі, Княжій Горі, у Києві*, Новгороді та інших пунктах²⁰.

Особливий тип жител становлять кліті, пов'язані з конструкцією оборонних валів і використовувані для розміщення військового гарнізону. Вони виявлені в Судовій Вишні²¹, де розташовувалися лінією вздовж валу і становили одну систему. Розміри кожної кліті приблизно дорівнювали 3,5 × 4,5 м. Судячи із збережених балок, вони споруджені технікою рубання «в обло». Зверху кліті, очевидно, перекривалися настилом з колодних плах, присипаних землею. Настил був водночас і стелею для них, і, мабуть, бойовою платформою, що проходила вздовж оборонної стіни. Аналогічні кліті відомі на давньоруських городищах у Колодяжині, Райках, Білгороді та ін.²²

За наявними даними можна простежити основні етапи розвитку описаних вище типів жител. Для найдавнішого етапу VI—VIII ст. характерними були напівземлянки розміром від 2,5 × 3,5 до 4 × 4 м. Лише на Зимнівському городищі виявлено сліди довгої наземної споруди стовпової конструкції²³. Печі розташовані в одному з кутів, найчастіше в протилежному від входу. У Посанні їх споруджували з каміння (Мацьківка, Монастир, Муїна, Ніско), а в Побужжі основу вирізали в материковому останці, верхню ж частину стінок і склепіння вимуровували з довгастих глиняних валків (Грудек Надбужний, Ріпнів).

Житла наступного хронологічного періоду, IX—XI ст., на розглядуваній території здебільшого залишилися і надалі напівземлянковими як стовпової, так і зрубною конструкції. Переважають глинобитні печі, округлі в плані, з куполоподібним верхом. Лише на Посанні ще збереглися печі-кам'янки, але поруч з ними існували вже й глиняні куполоподібні (Судова Вишня). Разом з тим, у Середньому Побужжі, зокрема в Бресті і Дорогичині, в цей час поширеними були житла наземного типу.

У XII—XIII ст. наземні житла стають домінуючими на землях Побужжя і Посання. Структура цих об'єктів вивчена ще недостатньо, оскільки залишки їх, як правило, збереглися в поганому стані. Однак дослідження на ряді городищ показали, що житла були як зрубною (Брест, Перемишль), так і стовповою конструкції (Судова Вишня). В них вже простежується дерев'яна підлога. Печі глиняні. Поряд з наземними будівлями ще протягом довгого часу існували напівземлянки. Останні, правда, збереглися, головним чином, у Посанні і Верхньому Побужжі.

Складним є питання про причини переходу до нового типу жител. Очевидно, тут слід враховувати і соціально-економічний фактор (наземні споруди відомі лише у великих містах), і прогрес у техніці житлобудування і, нарешті, певні впливи північної частини Побужжя, де напівземлянки не мали поширення через значну вологість ґрунтів.

Що ж до зрубів-клітей у валах, то в X—XIII ст. вони зафіксовані на всіх східнослов'янських землях. Отже, це не якийсь локальний варіант, а особливий тип жител, пов'язаний з військовою специфікою даних городищ. Літописна Вишня, очевидно, і була саме таким пунктом.

Таким чином, ще за період від VI до XIII ст. житлобудування на розглядуваній території пройшло кілька етапів залежно від ряду факторів. Безумовно, великий вплив мали кліматичні умови, наявність будівельних матеріалів, а також прогрес будівельної техніки. Певну роль відіграли соціальні причини, зокрема майнова диференціація, яка привела до виникнення

* Результати розкопок 1972 р. Київської експедиції Інституту археології АН УРСР.

²⁰ М. П. Кучера. Вказ. праця, стор. 24—25; Г. Г. Мезенцева. Древньоруське місто Родень. К., 1968, стор. 26—27; А. В. Арциховский. Раскопки на Славне в Новгороде.— МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 126.

²¹ О. О. Ратич. Вказ. праця, стор. 114—115.

²² П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 73—106.

²³ В. А. Ауліх. Зимнівське городище. Слов'янські пам'ятки VI—VII ст. н. е. в Вахидній Волині. К., 1972, стор. 28.

великих наземних жител знаті. Вони існували поруч із малими напівземлянками простого люду. Істотно впливали на розвиток житлобудування також етнографічні фактори. Якщо в ранній період (VI—IX ст.) на всій території розселення слов'ян основним типом жител були землянки, то вже з X ст. східнослов'янські житла чітко відрізнялися від західнослов'янських. Це одна з умов визначення рубежу між давньоруським і старопольським етнокультурними масивами ²⁴.

М. М. Кучинко

Древнерусские жилища на землях Западного Побужья и Посанья

Резюме

На территории Западного Побужья и Посанья открыто свыше ста жилищ, из них около 70 полуземлянок и более 30 наземных. Полуземлянки прямоугольные или квадратные, площадью 12—30 м² и глубиной 0,5—1,2 м с печью в одном из углов. В некоторых жилищах находились вырезанные в материке лежанки (Грудек Надбужный, Рипнев). Полуземлянки бывают столбовой (Грудек Надбужный, Перемышль, Ниско, Цешанов) или срубной конструкции (Перемышль, Судовая Вишня, Цешанов). Датируются они VI—XI вв.

В XII—XIII вв. доминирующими становятся наземные жилища срубной (Брест, Перемышль) и столбовой конструкции (Судовая Вишня). Особый тип строений представляют собой клетки, сооруженные внутри оборонительных валов (Судовая Вишня).

В статье сделана попытка проследить основные этапы развития жилищного строительства и установить причины перехода от полуземлянок к наземным жилищам на изучаемой территории.

²⁴ М. М. Кучинко. Русько-польський етнічний рубіж IX—XIII ст. за археологічними даними.— Тези пленарних і секційних доповідей XV Наукової конференції Інституту археології АН УРСР. Одеса, 1972, стор. 361—362.